

W poszukiwaniu genezy polskiej pedagogiki rodziny

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Artykuł jest rozwinięciem tezy, iż narastanie wiedzy o rodzinie w cywilizacji zachodnioeuropejskiej trwa od XVI w., od epoki odrodzenia. Pojawiły się wówczas bowiem pierwsze poradniki wychowawcze kierowane do ojców i nieliczne do matek.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Podjęty problem badawczy dotyczy odpowiedzi na pytanie: jak przebiegał proces kształtowania pedagogiki rodziny i szerzej w ogóle orientacji familiologicznej w nauce? Podstawową metodą wykorzystaną do przybliżenia podjętych rozważań będzie metoda analizy dokumentu – materiału źródłowego oraz literatury przedmiotu.

PROCES WYWODU: Z czasem, w XVIII i XIX w., ważna stała się kategoria miłości i wyrażania uczuć w rodzinie oraz postulat poznawania środowiska domowego dziecka. Powstawały charakterystyki dziecięce. Pod koniec XIX w. ukształtowała się odrębna dziedzina wiedzy – pedologia – jako nauka o dziecku. Duże możliwości popularyzowania wiedzy na tematy wychowawcze miały w tym czasie także pisma o charakterze rodzinnym. W okresie II Rzeczypospolitej rodzina stawała się przedmiotem badań empirycznych psychologów, socjologów i pedagogów, dlatego wiedza na ten temat rozwijała się wielokierunkowo.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Stopniowy rozwój zainteresowania rodziną doprowadził ostatecznie do tego, że pod koniec XX w. wykreowano w naukach społecznych orientację familiologiczną, zaś w naukach pedagogicznych zainicjowano pedagogikę rodziny, z podstawową dla niej kategorią wychowania rodzinnego.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Rodzina i wychowanie rodzinne powinny nadal być obiektem nie tylko praktycznych opisów i porad, ale także przedmiotem badań empirycznych. Powszechnie podzielane przekonanie o doniosłym znaczeniu rodziny czy wychowania dzieci w sposób naturalny wywołuje potrzebę badania tego środowiska w celu ustalenia jego stanu i wydolności wychowawczej, zwłaszcza że od czasów I wojny światowej coraz częściej podnoszona była (i nadal jest) problematyka kryzysu kultury i rodziny.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **RODZINA, WYCHOWANIE W RODZINIE, PEDAGOGIKA RODZINY, FAMILIOLOGIA, HISTORIA WYCHOWANIA**

ABSTRACT:

In Search of the Genesis of Polish Family Pedagogy

RESEARCH OBJECTIVE: The article is an extension of the argument that the increase of knowledge about the family in Western European civilization took place from the 16th century – the era of the Renaissance. At that time, the first educational guides appeared, most of which were addressed to fathers and only a few of them were dedicated to mothers.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem undertaken concerns the answer to the question: How did the process of shaping pedagogy of the family and, more generally, of the family orientation in science take place? The basic method used to describe the undertaken considerations will be the method of document analysis – source material and literature on the subject.

THE PROCESS OF THE ARGUMENTATION: With time, in 18th and 19th centuries, the category of love and expressing feelings in the family and the postulate of learning about the child's home environment became important. Children's characteristics were created. At the end of the 19th century, a separate field of knowledge was formed – pedology – a study about a child. In the meantime, family magazines also had a great impact on popularizing knowledge on educational topics. During the period of the Second Polish Republic, the family became the object of empirical research of psychologists, sociologists and pedagogues. Hence, knowledge on this subject has developed in many directions.

RESEARCH RESULTS: The gradual development of interest in the family ultimately led to the fact that at the end of the twentieth century familiology orientations were created in the social sciences, and pedagogy of the family was introduced to pedagogical sciences, with the basic category of family education.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The family and family upbringing should still be the object of not only practical descriptions and advice, but also the object of empirical research. A widely shared belief about the importance of family or raising children naturally evokes the need to study this environment in order to determine its state and educational efficiency, especially that, since the first World War the problem of the crisis of culture and family has been raised (and still is) more and more often.

→ **KEYWORDS:** FAMILY, FAMILY UPBRINGING, PEDAGOGY OF FAMILY, FAMILIOLOGY, HISTORY OF UPBRINGING

Wprowadzenie

Współczesna historiografia przez pojęcie rodziny rozumie grupę spokrewnionych ze sobą osób, razem zamieszkujących, tworzących gospodarstwo domowe o wspólnych funkcjach: reprodukcyjnej, gospodarczej i socjalizującej (Koczerska, 1991, s. 11). Wśród badań inter- i multidyscyplinarnych nad rodziną nauce historycznej przypada rola

ukazania przemian, jakie zachodziły w rodzinach, zasadach ich tworzenia, składzie, wzajemnej zależności i pozycji członków, socjalizacji, funkcjach opiekuńczo-wychowawczych oraz edukacyjnych spełnianych w przeszłości.

W polskich badaniach historycznych rodzina jako instytucja życia społecznego przez długi czas nie była przedmiotem odrębnych studiów. Spośród uprawianych, stosunkowo od niedawna, bo od lat 70. XX w., kierunków badań nad dziejami nowożytnej rodziny polskiej: demograficznego, socjologicznego, ekonomicznego i wychowawczego, ten ostatni rozpoznawany jest badawczo dopiero od końca lat 80. ubiegłego stulecia i ma jeszcze skromne osiągnięcia (Jakubiak, 1998, s. 465-471). Pojawił się wraz z kształtowaniem nowoczesnej koncepcji pojmowania historii wychowania jako tzw. „społecznej historii wychowania”, rozszerzającej dotychczasowe pole badawcze dyscypliny m.in. o macierzyństwo, rodzinę jako środowisko wychowawcze oraz stosunek do dziecka w różnych kręgach społecznych.

Zainteresowanie problematyką rodziny w czasach nowożytnych

Proces kształtowania pedagogiki rodziny i szerzej w ogóle orientacji familiologicznej w nauce, który trwa do dzisiaj, wiąże się z kilkoma etapami narastania wiedzy o rodzinie i wychowaniu rodzinnym dzieci, począwszy od wydawania poradników adresowanych do rodziców i pojawienia się w XIX w. także innych form popularyzacji wychowania rodzinnego, poprzez badania empiryczne, do kształtowania się subdyscyplin różnych zresztą nauk, m.in.: socjologii, psychologii, teologii i pedagogiki rodziny, których przedmiotem badań stawała się rodzina w różnych aspektach jej funkcjonowania, aż wreszcie po coraz rozleglejszy krąg dyscyplin naukowych podejmujących problematykę rodzinną – integrujących się (interdyscyplinarnie, a nawet multidyscyplinarnie) w nauki o rodzinie.

W niniejszym opracowaniu dokonana zostanie próba prześledzenia tego procesu ze szczególnym uwzględnieniem jego genezy.

Epoką, w której kształtowały się pierwsze modele wychowania, także rodzinnego – typowe dla współczesnej cywilizacji, było odrodzenie. Zarówno ówczesny humanizm, jak i reformacja oraz odnowiona myśl katolicka zakładały przekształcenie człowieka i społeczeństwa. W XVI w. pojawiły się traktaty pedagogiczne Michała Montaigne'a i Ludwika Vivesa, których autorzy, sięgając do starożytności, wyrażali przekonanie o wychowawczej roli rodziców oraz zalecali im świadome podejmowanie tych ról (Sobczak, 1988, s. 43).

Pierwsze w epoce nowożytnej praktyczne poradniki dla ojców, najczęściej pod podobnym tytułem „wskazówki ojca dla syna”, pojawiły się jednak w XVII i XVIII w. na Zachodzie, zwłaszcza we Francji i Anglii. Z tego okresu najobszerniejszy wykład wychowania rodzinnego wyszedł spod pióra Johna Locke'a. Jego *Myśli o wychowaniu* (Lock, 1693) przeznaczone wówczas dla rodziców ze sfer arystokracji, ziemiaństwa i burżuazji posiadają do dzisiaj wartość jako poradnik traktowania dzieci z szacunkiem i miłością (Sobczak, 1988, s. 45).

W końcu XVII w. pojawiły się również traktaty poświęcone wychowaniu dziewcząt, z najważniejszą spośród nich pracą ks. Franciszka Fenelona pt. *O wychowaniu dziewcząt* (Fenelon, 1687). Wcześniej jednak obszerny zakres obowiązków matki wobec małego dziecka zawierała wydana w 1633 r. *Szkoła dzieciństwa*, w której Jan Amos Komeński udzielał rad matce, jak się zachować w czasie ciąży, jak pielęgnować niemowlę, troszczyć się o zdrowie dziecka i rozwijać je w poznawaniu rzeczy, w wymowie, obyczajach, cnotach i pobożności (Komeński, 1633; Sobczak, 1988, s. 46).

Niejako kontynuatorem poglądów twórcy idei „szkoły macierzyńskiej” był po stu kilkudziesięciu latach Jan Jakub Rousseau, podobnie jak J.A. Komeński będący rzecznikiem wychowania łagodnego, liczącego się z naturą dziecka, odwołującego się do jego poznawczych możliwości. Apelując w *Emilu* (Rousseau, 1762) do rodziców: „Kochajcie dzieciństwo, opieką otaczajcie jego zabawy, jego przyjemności, jego miłe skłonności” (Wołoszyn, 1965, s. 449), swój apel uzasadniał wyrażoną na marginesie uwagą: „pierwsze wychowanie jest najważniejsze i wychowanie to należy bezsprzecznie do kobiet” (Wołoszyn, 1965, s. 445). Podkreślał także, że wychowanie winno być poprzedzone poznaniem dziecka.

W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się już jednak nie tylko postulaty analiz życia psychicznego dziecka, ale też zapisy konkretnych badań sporządzone przez samych rodziców: Jana Henryka Pestalozziego (1774) i niemieckiego lekarza Tiedemana (1787). Opublikowali oni obserwacje rozwoju dzieci, które stały się pierwszymi protokołami badań rozwojowych. Można je traktować jako jedną z poważniejszych inspiracji, opartą na obserwacji stosunku między ojcem a synem, w kierunku stworzenia pedagogiki rodzinnej (Sobczak, 1988, s. 46).

J.H. Pestalozzi w swoich pracach dokonywał swoistej apoteozy macierzyńskiego uczucia, stwierdzając: „miłość macierzyńska jest największą siłą, zaś przywiązanie pierwszym warunkiem wczesnego wychowania” (Pestalozzi, 1938, s. 49; Wołoszyn, 1965, s. 42). W jednym z listów zawartym w zbiorze *Matka i dziecko* Pestalozzi nie zawahał się stwierdzić „iż dla postępu wychowania (...) dużo większe znaczenie ma wpływ domowego środowiska” (Pestalozzi, 1938, s. 87; Wołoszyn, 1965, s. 48). Dlatego też 15 marca 1819 r. Pestalozzi pisał „każdy, któremu szczęście nadchodzącego pokolenia leży na sercu, powinien przede wszystkim za cel swój najwyższy uważać: wychowanie matek” (Pestalozzi, 1938, s. 87; Wołoszyn, 1965, s. 48).

Podstawy kształtowania pedagogiki rodziny w XIX w.

Z kolei w połowie XIX w. Fryderyk Wilhelm Froebel, podkreślając podobnie jak wcześniej Pestalozzi rolę miłości macierzyńskiej, nieświadomie sformułował – jak się z czasem okazało – hasło pedagogiczne XIX w. Zwracając się w swoim dziele pt. *Wychowanie człowieka...* (Froebel, 1826) do dorosłych w ogóle, a rodziców w szczególności, pisał: „Nie może na nas sptywać większa radość, wyższe użycie – jak z obcowania z naszymi dziećmi, jak z tego, że żyjemy dla naszych dzieci” (Froebel, 1826; Wołoszyn, 1965, s. 62).

Znamienne również, że Ellen Key swoją wizję wychowania dzieci w XX w., wydaną w 1900 r., a zatytułowaną symbolicznie *Stulecie dziecka*, zadedykowała „Rodzicom, którzy wierzą, że w nowym stuleciu nowego człowieka stworzą” (Key, 1904).

Właśnie na przełomie XIX i XX w., obok industrializacji mającej wpływ na przemiany zachodzące w społeczeństwie i sytuacji rodzin, występowało wiele innych czynników decydujących o znaczeniu wychowania rodzinnego dziecka, o pogłębianiu i upowszechnianiu wiedzy o rodzinie. Najważniejsze spośród nich to ówczesna demokratyzacja życia społecznego, mająca znaczenie także dla stosunków wewnątrzrodzinnych, emancypacja kobiet – związana z podjęciem przez nie współodpowiedzialności za losy rodzin, oraz rozwój biologii i psychologii inspirujący z kolei badania nad dzieckiem i wpływający na zrozumienie konieczności zmiany jego pozycji, a także sposobu wychowania w rodzinie. Druga połowa XIX w. była bowiem okresem narastania idei „wyzwolenia dziecka spod przemocy dorosłych”, zapewnienia mu warunków i prawa do samorealizacji.

Z kolei na przełomie XIX i XX w. wraz z rozwojem ruchu „nowego wychowania” nastąpiło uznanie przez psychologów odrębności psychiki dziecka i jego prawa do własnego życia psychicznego oraz szacunku ze strony dorosłych.

Ponadto odnosząc się do ówczesnych polskich warunków, należy stwierdzić, że znaczenie i sposób funkcjonowania polskiej rodziny w tym okresie był również zdeterminowany specyfiką warunków politycznych. One to właśnie były m.in. jednym z bardziej istotnych czynników inspirujących i skłaniających polskich pedagogów do podejmowania prób wypracowania koncepcji wychowania rodzinnego dziecka. Znalazły swoje odzwierciedlenie w literaturze *stricte* pedagogicznej, w tym poradnikowej. Polska myśl pedagogiczna, rozwijając się w oderwaniu od szkoły, poszukiwała swoistych form realizacji w wychowaniu rodzinnym, w programach samokształcenia i upowszechniania wiedzy. W literaturze polskiego oświecenia, w szczególności w utworach bp. Ignacego Krasińskiego oraz pismach Piotra Świtkowskiego i Stanisława Staszica, doceniona została narodowa i społeczna rola rodziny jako środowiska wychowawczego, a w nim kobiety jako roztropnej matki. Z kolei od czasów polskiego romantyzmu ulegał ograniczeniom patriarchyzm, związany dotychczas z funkcją produkcyjną rodziny. W pracach ówczesnych polskich filozofów, pisarzy i pedagogów pierwszych dekad XIX w., zwłaszcza Karola Libelta i Edwarda Dembowskiego, można było zauważyć tendencję do przełamywania bezwzględnego zwierzchnictwa ojca w rodzinie i przyznania matce większej samodzielności w decydowaniu o jej sprawach, w tym również wychowania dzieci (Sobczak, 1992, s. 95-109). Od tych też czasów w polskim piśmiennictwie obowiązywało przekonanie, iż miłość rodzicielska ma w wychowaniu wyjątkową moc sprawczą. Odtąd pogląd ten przyjmował postać zasady.

Od lat 90. XIX w. powstawały także na ziemiach polskich, dzięki rozwojowi pedagogii, towarzystwa badań nad dziećmi oraz organizacje, które stawiały sobie za cel edukację pedagogiczną rodziców. Inicjatywy te wspierane były przez ówczesnych czołowych intelektualistów zachodnioeuropejskich i polskich. Herbert Spencer w książce pt. *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* (Spencer, 1879) postulował jako ważny element przygotowania młodych ludzi do życia udzielanie im wiadomości z zakresu

fizjologii, psychologii oraz obowiązków rodzicielskich. Z kolei nasz Aleksander Świętochowski uważał, że w organizowaniu środowiska rodzinnego małżonkom potrzebna jest określona wiedza, zawarta w odpowiednim programie kształcenia.

Stan tej pożądanej wiedzy – jak wykazały opracowane w 1896 r. badania ankietowe opublikowane w „Bluszczu” – nie był zadowalający (Jakubiak, 2000, s. 115). Podobne badania opublikowała Aniela Szcówna w książce pt. *Kobieta w pedagogice. Matka* (Szcówna, 1908) – 40% młodych kobiet nie miało żadnego wyobrażenia o tej roli, zostając matkami, a około 50% badanych matek odczuwało braki w swojej wiedzy pedagogicznej.

Ważnym środkiem zaradczym na te właśnie braki stawały się coraz liczniejsze, szczególnie od II połowy XIX w., wydawnictwa o charakterze poradnikowym przeznaczone dla rodziców. Były to publikacje popularnonaukowe prezentujące wiedzę o różnych aspektach wychowania dziecka w rodzinie – chodziło tu o czynności opiekuńczo-pielęgnacyjne rodziców względem dzieci oraz działania z zakresu wychowania fizycznego, zdrowotnego, umysłowego i moralno-religijnego. Istotną funkcją tych wydawnictw była popularyzacja wiedzy oraz nastawienie na profilaktykę społeczno-wychowawczą. Wraz z postępem wiedzy, głównie psychologicznej i pedagogicznej, szczególnie w tzw. okresie postyczeniowym, nastąpił bujny rozwój takich wydawnictw (Jakubiak, 1988, s. 113-132).

Twórcy popularnych poradników przedstawiali problemy celów i metod wychowania, sposobów przygotowania do podjęcia nauki szkolnej czy też prowadzenia jej w środowisku domowym. W ostatnich dekadach XIX w. poradniki miały też często rozbudowaną część teoretyczną, omawiającą prawa i kolejnych etapów rozwoju biopsychicznego dziecka. Do najbardziej znanych szerszemu gronu czytelników spośród ówczesnych autorów poradników należeli: Piotr Chmielowski, Henryk Wernic, Aniela Szcówna, Iza Moszczeńska i Cecylia Plater-Zyberkówna.

Problematyka rodziny w poglądach myślicieli początków XX w.

Autorzy, zarówno XIX-wiecznych, jak i późniejszych – międzywojennych poradników z XX w., wypracowali swoisty model wychowawczego funkcjonowania rodziny, obejmujący jej pożądaną strukturę, atmosferę, relacje między jej członkami, a także czynności i działania rodziców względem dzieci. Zadaniem takiego normatywnego modelu, rozumianego jako zapatrywania teoretyczne, wyobrażenia i sądy, obejmujące także poradnictwo z zakresu wychowania rodzinnego, było wywołanie refleksji i określonego rodzaju postępowania rodziców oraz ustalenia w tej dziedzinie kryteriów wartościowania i oceny zachowań (Jakubiak, 1995b, s. 121-144).

Duże możliwości popularyzacji wiedzy na tematy wychowawcze miały także pisma o charakterze rodzinnym. Pojawiły się one jako jedna z odmian pism kobiecych, których w XIX w. było około 80, a w XX w. – do 1939 r. doliczono się ich około 170. Niektórzy badacze uważają, że pesymizm, jaki ogarnął naród polski po powstaniu styczniowym, w Kościele i rodzinie szukał sposobu odrodzenia narodu. Wszystkie pisma rodzinne głosiły swoistą ideologię rodzinną, podkreślając znaczenie rodziny jako środowiska

społecznego, które kultywuje i przekazuje wartości niezniszczalne, w tym również takie jak: tradycja narodowa, język, wiara, traktowane jako ostoje polskości (Jakubiak, 2003, s. 315-324).

Znaczącym impulsem dla rozwoju myśli pedagogicznej dotyczącej małżeństwa, rodziny i wychowania rodzinnego było ogłoszenie dwóch kolejnych encyklik Piusa XI: *O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży* (Pius XI, 1929) i *O małżeństwie chrześcijańskim* (Pius XI, 1930).

Główne założenia pedagogiczne obu encyklik dotyczyły m.in. uznania rodziny za główny podmiotu wychowania, a rodziców za pierwszych i najważniejszych wychowawców. W ślad za encyklikami pojawiła się obszerna literatura pedagogiczna na temat wychowania rodzinnego, w tym poradnikowa o orientacji katolickiej. W specjalnej serii wydawniczej Akcji Katolickiej zostało wydanych w latach 30. kilkanaście broszur (Jakubiak, 1988, s. 24-41).

Rodzina i wychowanie rodzinne były obiektem nie tylko praktycznych opisów i porad, ale także przedmiotem badań empirycznych. Powszechnie podzielane przekonanie o doniosłym znaczeniu rodziny czy wychowaniu dzieci w sposób naturalny wywoływało potrzebę badania tego środowiska w celu ustalenia jego stanu i wydolności wychowawczej, zwłaszcza że od czasów I wojny światowej coraz częściej mówiło się o kryzysie kultury i rodziny (Jakubiak, 1995a, s. 218-226).

W polskiej nauce, najwcześniej, bo już od lat 80. XIX w., dzięki Janowi Władysławowi Dawidowi rozwinął się nurt badań psychologicznych nad rodziną i wychowaniem rodzinnym, a w okresie II Rzeczypospolitej rodzina stała się przedmiotem badań empirycznych psychologów, socjologów i pedagogów. Stąd wiedza na ten temat rozwijała się wielokierunkowo.

W okresie II Rzeczypospolitej wyodrębniły się badania socjologiczne reprezentowane przez Zygmunta Mysłakowskiego, Marię Librachową, Helenę Radlińską i Tadeusza Szczurkiewicza. Badacze skupiali się na poznaniu hierarchii, składu, warunków bytowych i materialnych rodzin oraz ich relacji z innymi grupami społecznymi.

Z kolei badania pedagogiczne miały na celu nie tylko poznanie warunków domowych, w jakich wzrastało dziecko, i wpływu środowiska, jakim było ono poddawane, lecz także rozpatrywanie rodziny jako wspólnoty nasyconej treścią emocjonalną – środowiska wychowawczego. Zajmowano się zatem badaniem procesu wychowania w rodzinie i jego efektywności, w tym stosowania przez rodziców wobec dzieci różnych metod oddziaływania wychowawczego.

Badania psychologiczne natomiast akcentowały problem zależności rozwoju psychicznego dzieci od warunków środowiskowych, w tym głównie rodzinnych.

Obok tych kierunków badań w okresie międzywojennym badano środowisko rodzinne także pod kątem: antropologicznym, etnograficznym oraz historyczno-porównawczym (Jakubiak, 1996, s. 141-153; Samsel, 2009, s. 28-49). Nie wypracowano jednak odrębnej dziedziny wiedzy, a tym bardziej dyscypliny naukowej zajmującej się rodziną.

Zakończenie

W dorobku familiologicznym czasów II Rzeczypospolitej można upatrywać ważkie odniesienia i inspiracje względem refleksji oraz badań na temat doby współczesnej.

W drugiej połowie XX w. dokonał się kolejny, choć nierównomiernie, postęp w płaszczyznach refleksji i badań pedagogicznych nad rodziną. Czasy PRL, szczególnie lata 50., odznaczały się zideologizowaniem i upolitycznieniem oraz swoistą instrumentalizacją pedagogicznej problematyki rodzinnej. Życie i wychowanie, jak wówczas chciano je widzieć, miało się odbywać poza rodziną: w szkole, fabryce, kolektywie i organizacji partyjnej bądź młodzieżowej,

W kolejnych latach, szczególnie po tzw. zmianie społecznej w Polsce, rodzinna działalność wychowawcza stała się przedmiotem poznania w wielu aspektach: środowiskowym, instytucjonalnym, systemowym i wspólnotowym. Wykreowano w naukach społecznych orientację familiologiczną, zaś w naukach pedagogicznych zainicjowano pedagogikę rodziny, z podstawową dla niej kategorią wychowania rodzinnego (Wójcik, 1998; Kawula, Brągiel i Janke, 1998).

BIBLIOGRAFIA

- Froebel, F.W. (1965). Wychowanie człowieka, sztuka chowania, nauczania i uczenia się, do której się zmierza w powszechno-niemieckim zakładzie wychowawczym w Keilhau. W: S. Wołoszyn (oprac.), *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*. T. II. Warszawa: PWN.
- Jakubiak, K. (1988). Wychowanie w rodzinie jako przedmiot zainteresowań pedagogiki katolickiej w okresie II Rzeczypospolitej. W: A. Tchorzewski (red.), *Rodzina. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*. Bydgoszcz: WSP, 24-41.
- Jakubiak, K. (1995a). Badania naukowe nad rodziną oraz problematyka wychowania rodzinnego w literaturze pedagogicznej II Rzeczypospolitej. W: K. Jakubiak (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*. Bydgoszcz: WSP, 218-226.
- Jakubiak, K. (1995b). Wypracowywanie modelu wychowania rodzinnego dziecka w polskiej pedagogice XIX i początków XX wieku. W: J. Jundziłł (red.), *Rodzina a wychowanie – ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*. Bydgoszcz: WSP, 121-144.
- Jakubiak, K. (1996). Rodzinne środowisko wychowawcze jako przedmiot badań naukowych w II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne*, 28, 141-153.
- Jakubiak, K. (1998). Stan badań historyczno-pedagogicznych i nowe przedsięwzięcia badawcze z zakresu dziejów wychowania w rodzinie polskiej w latach 1795-1939. W: T. Gumuła, J. Krasuski i S. Majewski (red.), *Historia wychowania w XX wieku. Dorobek i perspektywy*. Kielce: Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Inst. Technologii Eksploatacji, 465-471.
- Jakubiak, K. (2000). Edukacja rodziców w polskiej refleksji i praktyce pedagogicznej XIX i XX wieku – do 1939 roku. W: K. Jakubiak i A. Winiarz (red.), *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*. Bydgoszcz: WSP, 113-132.
- Jakubiak, K. (2003). Wzorzec rodziny i idee wychowania rodzinnego dziecka wypracowywane i propagowane na łamach „Kroniki Rodzinnej” i „Opiekuna Domowego” w drugiej połowie XIX wieku. W: Z. Ruta i R. Ślęczka (red.), *W służbie szkoły i nauki. Księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Majorkowi*. Kraków: Wydawnictwo AP, 315-324.

- Kawula, S., Brągiel, J. i Janke, A.W. (1998). *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*. Wyd. III. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Key, E. (1904). *Stulecie dziecka*. Przekł. I. Moszczeńska. Warszawa: Księgarnia Naukowa.
- Koczerska, M. (1975). *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*. Warszawa: PWN.
- Pestalozzi, J.H. (1938). *Matka i dziecko*. Przełożył i wstępem poprzedził Z. Mysłakowski. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Pestalozzi, J.H. (1965). *Matka i dziecko, pisane w latach 1818-1819*. W: S. Wołoszyn (oprac.), *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*. T. II. Warszawa: PWN.
- Pius XI. (1929). *O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, S.I, s.n.
- Pius XI. (1930). *O małżeństwie chrześcijańskim*, s.n.
- Samsel, A. (2009). Rodzina jako środowisko wychowawcze w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1-2, 28-49.
- Sobczak, J. (1988). Warunki i przejawy rozwoju teorii wychowania rodzinnego i edukacji rodziców od czasów odrodzenia. W: A. Tchorzewski (red.), *Rodzina. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*. Bydgoszcz: WSP.
- Sobczak, J. (1992). Przejawy zainteresowania wychowaniem rodzinnym w pracach polskich pisarzy i pedagogów u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne*, 18, 95-109.
- Spencer, H. (1879). *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym*. Warszawa: Księgarnia Gebethner i Wolff.
- Szycówna, A. (1908). *Kobieta w pedagogice. Matka*. Warszawa: Księgarnia Gebethner i Wolff.
- Wołoszyn, S. (oprac.). (1965). *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*. T. I-II. Warszawa: PWN.
- Wójcik, M. (1998). *Kształtowanie się polskiej pedagogiki rodzinnej w latach 1918-1939. Podstawy teoretyczne, kierunki rozwoju, praktyka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wyczański, A. (1991). Rodzina w Europie w XVI-XVIII wieku. W: A. Mączak (red.), *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej*. Cz. I. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>